

КОРПОРАТИВНИЙ ДОГОВІР ЯК ОСНОВНИЙ ПРОЯВ ДИСПОЗИТИВНОСТІ В КОРПОРАТИВНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Сулима А.П.,

*аспірант кафедри цивільного права,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0003-2395-6251*

Сулима А.П. Корпоративний договір як основний прояв диспозитивності в корпоративному праві України.

У статті розглядається передумови встановлення повноцінного правового регулювання корпоративного договору у корпоративному праві України. Вказується, що корпоративний договір є важливим інструментом регулювання корпоративних відносин, а також механізмом забезпечення ефективного взаємодії між учасниками корпорації. Аргументується, що корпоративний договір є основним проявом диспозитивності в корпоративному праві України. Наводяться переваги корпоративного договору України перед статутом товариства. Зокрема, в частині гнучкості, можливості швидкого адаптивного регулювання відповідно до унікальних обставин взаємодії учасників, а також встановлення оптимальних способів відповідальності сторін корпоративного договору. Наводяться переваги застосування компенсації як швидкого, простого і зрозумілого механізму для забезпечення «сатисфакції» при порушенні приписів корпоративного договору, водночас вказується на те, що диспозитивність законодавчих положень в частині вибору відповідальності дозволяє сторонам обрати інший механізм відповідальності, який найкраще задовольнятиме їхні інтереси.

Окрема увага приділена аналізу взаємодії корпоративного договору із законодавчим регулюванням та локальними корпоративними актами, такими як статут та внутрішні положення корпорацій. Зазначено, що положення корпоративного договору, на який поширюються загальні положення ЦК України щодо свободи договору, обмежуються як імперативними положеннями корпоративного законодавства, так і нормами статуту, як основного локального корпоративного акту товариства. Вказується, що чинні положення законодавства допускають, зокрема що стосується переважного права учасників ТОВ і ТДВ, конфлікт положень статуту та корпоративного договору. У зв'язку з чим доцільно внести зміни до корпоративного законодавства в частині проведення чіткого розмежування можливих положень статуту та корпоративного договору.

Аргументується, що доцільними видаються зміни до корпоративного законодавства в частині: вдосконалення положення щодо нікчемності корпоративного договору, який передбачено обов'язок голосувати згідно з вказівками органів управління товариства в частині розширення кола суб'єктів на дочірні компанії товариства або будь-які органи товариства; заборони укладення корпоративного договору, положення якого спрямовані на завдання шкоди правам та інтересам інших учасників/акціонерів товариства та інтересам самого товариства.

Ключові слова: корпоративний договір, корпорація, юридична особа, товариство з обмеженою відповідальністю, диспозитивність, статут, локальні корпоративні акти.

Sulyma A.P. Shareholder agreement as the main manifestation of discretion in the corporate law of Ukraine.

The article discusses the prerequisites for establishing comprehensive legal regulation of the shareholder agreement in the corporate law of Ukraine. It argues that the shareholder agreement is an essential tool for regulating corporate relations and ensuring effective interaction among corporation members. The article emphasizes that the shareholder agreement is the main manifestation of discretion in the corporate law of Ukraine, and outlines its advantages over corporation charter, including greater flexibility, adaptability to unique circumstances, and the ability to establish optimal methods of responsibility for the parties. The article also highlights the advantages of using compensation as a mechanism for ensuring "satisfaction" in the event of a violation of the shareholder agreement, while also noting that parties can choose alternative mechanisms of responsibility that best suit their interests.

It pays particular attention to the interaction between the shareholder agreement and legislative regulation and local corporate acts, such as the charter and bylaws of corporations. The article argues that the provisions of the shareholder agreement are limited by the imperative provisions of corporate legislation and the rules of the charter,

which is the main local corporate act of the company. It recommends changes to corporate legislation to clarify the distinction between the provisions of the charter and the shareholder agreement, particularly in relation to the preemptive right of members of LLCs and ALLs, to avoid conflicts between the two.

The argument is made that changes to corporate legislation are necessary in order to improve certain provisions. One such improvement would be to clarify the provision regarding the nullity of the shareholder agreement, which should include an obligation to vote in accordance with the instructions of the company's management bodies. Additionally, the range of subjects to which this provision applies should be expanded to include the company's subsidiaries and any other company bodies. It is also important to prohibit the inclusion of provisions in shareholder agreements that are aimed at harming the rights and interests of other members or shareholders of the corporation, as well as the interests of the company itself.

Key words: shareholder agreement, corporation, legal entity, limited liability company, discretion, charter, local corporate acts.

Постановка проблеми. Тривалий час у корпоративному законодавстві України превалювали імперативні норми та загалом імперативне регулювання. Це стосувалось як акціонерних товариств, так і інших корпорацій, наприклад товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю. Вірною тут є позиція М.О. Ніколенка, який вказує, що «корпоративне законодавство протягом довгого часу не покривало потреб в нормативному регулюванні питань корпоративного управління, що зумовило необхідність дослідження інституту корпоративних договорів як механізму додаткового диспозитивного регулювання корпоративних відносин» [1, с. 41].

Станом на сьогодні корпоративні договори набувають все більшого поширення у практиці корпорацій, а положення законодавства щодо корпоративних договорів зазнають змін в частині збільшення рівня диспозитивності регулювання.

Стан опрацювання проблематики. Питанням поняття, правової природи, предмету та можливих способів прикладного використання корпоративних договорів приділили увагу ряд вчених, зокрема: О.М. Вінник, Л.М. Дорошенко, Л.В. Сіщук, І.В. Спасибо-Фатєєва, Ю.М. Жорнокуй та інші. Окремо варто виділити дисертаційне дослідження М.М. Сигидин щодо корпоративного договору, а також дисертаційне дослідження М.О. Ніколенка щодо господарсько-правового регулювання корпоративних договорів. При цьому незначна увага приділяється питанню співвідношення положень локальних корпоративних актів та корпоративного договору, а також відповідних обмежень щодо змісту останнього.

Метою статті є аналіз корпоративного договору як основного прояву диспозитивності в корпоративному праві України, зокрема в контексті його можливого змісту та співвідношення з локальними корпоративними актами.

Виклад основного матеріалу. На думку Л.М. Дорошенко «поява корпоративного договору в українському законодавстві обумовлена недосконалістю вітчизняного корпоративного законодавства і сподіваннями, що він стане ефективним інструментом регулювання організаційно-господарських відносин всередині господарських товариств, що обумовлене його гнучким характером, оперативністю внесення змін, конфіденційним характером, зрозумілістю для іноземних інвесторів» [2, с. 324]. Відтак, у спільному дослідженні корпоративного договору як ефективного правового засобу у механізмі корпоративного управління, В. Резнікова та Л. Дорошенко виокремлюють наступні переваги корпоративного договору перед статутом товариства:

- гнучкість, можливість адаптивного регулювання відповідно до унікальних обставин взаємодії учасників;
- розширення можливостей ефективного захисту інтересів учасників корпорації, інвесторів та кредиторів;
- конфіденційність його змісту (на відміну від статуту, який доступний широкому загалу);
- можливість швидкого коригування у зв'язку з простим порядком внесення змін, що дає сторонам корпоративного договору можливість внести до нього зміни лише за взаємною згодою сторін і без обов'язкової державної реєстрації [3, с. 24-25].

Окремо звертається увага на диспозитивні можливості сторін корпоративного договору в частині обрання належної міри відповідальності. Згідно з позицією Л.В. Сіщук «учасниками підприємницького товариства – сторонами корпоративного договору за порушення умов цього договору можуть бути використані загальні заходи цивільно-правової відповідальності, як то: відшкодування збитків, виплата неустойки чи виплата грошової компенсації, та спеціальні заходи – купівля-продаж акцій/часток у статутному капіталі, умови застосування яких слід прямо закріплювати у статуті товариства та/або корпоративному договорі» [4, с. 347]. У свою чергу Л.М. Дорошенко вказує на переваги застосування компенсації як міри відповідальності, оскільки при її застосування відсутня необхідність доведення наявності збитків. На думку вченої, цей спосіб захисту прав акціонера (учасника) може стати найбільш оптимальним, універсальним серед усіх інших засобів, передбачених законодавством [2, с. 322]. Погоджуючись із позицією Л.М. Дорошенко щодо переваг застосування компенсації як швидкого, простого і зрозумілого механізму для забезпечення «сатис-

факції» при порушенні приписів корпоративного договору вважаємо за необхідне звернути увагу, що диспозитивність законодавчих положень в частині вибору відповідальності дозволяє сторонам обрати й інший з перелічених вище механізмів відповідальності, який найкраще задовольнятиме їхні інтереси.

Водночас, на нашу думку, абсолютизувати роль корпоративного договору як універсального механізму також недоцільно. Так, наприклад, Л.М. Дорошенко вказує, що «використання механізму договірної регулювання відносин між учасниками товариства є найбільш адекватним природі цих відносин, оскільки саме договір є ідеальною формою забезпечення саморегулювання відносин між учасниками господарського обороту» [2, с. 303]. Проте, як вірно відмічає Н.А. Сліпенчук, «рамкові/диспозитивні регулювання діють лише у суспільствах з високим рівнем правової культури та свідомості. Статут як локальний акт повинен містити лише статичні дані, які регулюють основи діяльності товариства. Структурування діяльності товариства може відбуватися через внутрішні положення компанії та корпоративні договори, а вся динаміка процесів компанії – шляхом внесення відповідних відомостей до реєстру» [5, с. 151]. Тобто корпоративний договір зручний через можливість пристосування до конкретних обставин і забезпечити швидке саморегулювання певних окремих відносин між учасниками/акціонерами. Проте не варто нівелювати роль статуту, як певного джерела «правової стабільності» у регулюванні відносин всередині корпорації.

Л.М. Дорошенко справедливо звертає увагу на те, що вітчизняним законодавцем закладено тільки базис правового регулювання внутрішньокорпоративних відносин на договірному рівні, проте в ньому відсутні універсальні механізми укладення, виконання та припинення корпоративних договорів [2, с. 303]. Тому важлива роль тут відводиться науковим напрацюванням, які повинні розкривати відповідні законодавчі положення, працювати над окресленням відповідних можливих механізмів і способів реалізації законодавчих положень. Це, у свою чергу, повинно бути основою для формування й судової практики.

Так, щодо предмету корпоративного (акціонерного) договору, Ю.М. Жорнокуй зазначає, що ним може бути передбачено поєднання голосів, достатніх для прийняття рішення щодо: виплати дивідендів, ліквідації корпорації, управління нею, або голосування проти певних питань тощо [6]. Також вказується, що «до основних питань, які визначаються договором, належать: передача акцій та вихід товариства із тупикових ситуацій. Однак через те, що основним принципом укладення такого договору є диспозитивність, то сторони можуть визначати для себе будь-які

умови, які, на їхню думку, є необхідними для захисту власних інтересів» [7, с. 182]. Зазначається, що «предметом акціонерного договору можуть бути лише такі зобов'язання, щодо здійснення акціонерами своїх прав, які вичерпно не врегульовані законодавством або статутом. Тому умова про предмет такого договору, що передбачає зобов'язання його сторін з питань, які не можуть регулюватися в диспозитивному порядку шляхом установлення правил поведінки, що відрізняються від тих, які визначені імперативними нормами, буде недійсною. Так, порядок прийняття рішень органами управління АТ визначається статутом. Відповідно, така норма не може бути предметом акціонерного договору. Акціонери мають право визначити особливості здійснення свого права голосу при прийнятті рішень, які ухвалюються загальними зборами акціонерів, але не мають права, наприклад, змінити порядок голосування або інші правила, які є обов'язковими для всіх акціонерів» [8, с. 169]. Також «корпоративний договір не визначає структуру та повноваження органів управління АТ та ТОВ і ТДВ, оскільки це прерогатива законодавства та статуту господарського товариства. Статут товариства може бути лише один, а кількість корпоративних договорів не обмежена. При цьому варто врахувати, що корпоративний договір не повинен суперечити статуту товариства, а покликаний удосконалити та деталізувати, заповнити прогалини у положеннях статуту, вимоги до змісту якого закріплені» у відповідних положеннях законів [3, с. 23].

Вищенаведене породжує питання про співвідношення корпоративного договору і статуту та інших локальних корпоративних актів товариства в контексті принципу свободи договору і загальної диспозитивності цивільного права. В.В. Васильєва говорить про те, що «корпоративний договір має цивільно-правову природу та врегульовується загальними положеннями ЦК України, а також нормами зобов'язального права, тоді як зміст договору та правові наслідки його укладення знаходяться в сфері дії корпоративно-правових норм» [9, с. 105]. Відповідно важливим тут є застереження про те, що «попри диспозитивну природу відносин, що опосередковуються корпоративним договором та можливість урегулювання ним широкого кола питань, що стосуються корпоративного управління та організації діяльності господарського товариства, свобода такого договору не є всеосяжною. Принцип «свободи договору» завжди обмежений імперативними нормативно-правовими приписами, умовами статуту, загальними інтересами товариства і третіх осіб» [10, с. 98]. На думку Е.М. Бондарєва «акціонерний договір не має охоплювати своїм предметом відносини, врегульовані імперативними нормами законодавства, і не може за своїм значенням замінювати собою статут товариства. Якщо норма

є диспозитивною і припускає вибір варіанту поведінки, відносини, врегульовані такою нормою, можуть регулюватися й акціонерним договором. Крім того, такий договір може укладатися на майбутнє і для конкретизації положень статуту АТ, але не може їм суперечити» [8, с. 170]. Важливим тут є застереження І.Р. Калаура про те, що під сферу під сферу договірної регулювання підпадає та частина корпоративних відносин, яка не регламентована законом чи статутом товариства. Така доктринальна позиція матиме право на існування за умови законодавчого визначення меж дозволеної поведінки учасників товариства, оскільки «цивільно-правове регулювання є змістовним лише тоді, коли начало диспозитивності має визначені межі, тобто існує певний набір приписів, безумовно обов'язкових до виконання, і не передбачають ініціативного виходу за їх межі» [11, с. 55].

Водночас у чинних положення Закону про ТОВ та ТДВ встановити відповідне чітке розмежування доволі складно. Як вказує Л.В. Сіщук, у частинах 6, 8 Закону про ТОВ та ТДВ, у якій врегульовано порядок реалізації переважного права учасника товариства на купівлю частки у статутному капіталі, закріплено положення про те, що статутом товариства може бути передбачений інший порядок реалізації переважного права учасника товариства на купівлю частки у статутному капіталі, закріплено положення про те, що статутом товариства може бути передбачений інший порядок реалізації переважного права учасника товариства та згідно зі статутом чи корпоративним договором таке право може взагалі не застосовуватися при відчуженні корпоративних прав. Тож положення корпоративного договору можуть накладатися на статутні норми товариства, що може бути одним із можливих факторів створення корпоративних конфліктів у товаристві [4, с. 332]. Дана практична проблема показує ризики відсутності чіткого розмежування між «статутним» та договірним регулюванням корпоративних відносин.

При цьому «майже в усіх правопорядках, яким відомий інститут корпоративного договору, останній сформувався та функціонує в умовах широкої диспозитивності правового регулювання, позитивної судової практики та підвищеного інтересу до досліджуваного інституту з боку доктрини та правозастосовної практики» [10, с. 65]. В праві України регулювання корпоративного договору також відзначається значною диспозитивністю. Водночас «в національному праві договір між акціонерами товариства не може визначати структуру органів управління товариства та їх компетенцію, тому предмет регулювання такого договору у вітчизняному законодавстві є значно вузьчим, ніж в країнах сім'ї загального права» [2, с. 325]. Тому ризики накладення положень корпоративного до-

говору на регулювання, що передбачено іншими локальними корпоративними актами, не є такими значними. Водночас корисно поглянути на окремі загрози, які пов'язані із надмірною диспозитивністю законодавчого регулювання щодо корпоративних договорів.

Здійснюючи дослідження світових моделей корпоративних договорів М.О. Ніколенко акцентує увагу на «широкій диспозитивності регулювання зазначеного інституту в країнах англо-американської та континентальної правової сім'ї» [12, с. 91]. Водночас варто зауважити, що у США занадто широкий підхід до можливого змісту корпоративних договорів в останні роки зазнає певної критики. Так, наприклад, заслуговує уваги дослідження Джил Е. Фіш 2022 року щодо прихованого управління (stealth governance – англ.) через корпоративні договори й саморегулювання, в якому вчена досліджує використання корпоративних договорів стартапами, що фінансуються венчурним капіталом. Як вона вказує, широке використання корпоративних договорів у США ґрунтується на плутанині між парадигмами договірної права та корпоративного права, а дозвіл корпоративним учасникам обходити існуючі обмеження щодо обсягу та структури саморегулювання жертвує важливими цінностями корпоративного права. В результаті вчена висловлює ряд аргументів проти застосування принципів свободи договору для підтримки та забезпечення існування прихованого управління. Замість цього вона пропонує, щоб саморегулювання обмежувалось традиційними установчими документами корпорації — статутом і внутрішніми актами. Вчена окремо підкреслює перевагу цих інструментів у забезпеченні як передбачуваності, так і механізму для подальшого вдосконалення норм щодо корпоративного управління [13, р. 959-960].

Якщо повертатися тут до законодавства України, то, на думку Л.В. Сіщук, «можливість застосування корпоративного договору в підприємницьких юридичних особах визначається законодавчим підходом до формулювання правових норм, спрямованих на регулювання правового статусу корпоративних утворень у спеціальних законах. Якщо Закон про АТ тяжіє до значної кількості імперативних норм, то Закон про ТОВ та ТДВ відзначається диспозитивністю регулювання» [4, 331]. Загалом погоджуючись із вченою варто зауважити, що із прийняттям нового Закону України «Про акціонерні товариства» № 2465-ІХ від 27.07.2022 можна говорити про певне збільшення диспозитивності регулювання акціонерних товариств, але, в основному, щодо ПрАТ.

Також варто звернути увагу на розширення диспозитивного регулювання корпоративних договорів як у ТОВ та ТДВ так і у АТ (як щодо ПАТ, так і у ще більшій мірі щодо ПрАТ) в зв'яз-

ку із прийняттям законів України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» № 1667-IX від 15.07.2021 та «Про акціонерні товариства» № 2465-IX від 27.07.2022. Зокрема в частині офіційного встановлення можливості самого товариства та третіх осіб бути додатковими сторонами корпоративного договору. Відтак, як в контексті цих останніх змін, так і загалом положень законодавства України щодо корпоративних договорів, варто звернути увагу на існуючі у окремих країнах Європи обмеження надмірної свободи і диспозитивності корпоративних договорів. Зокрема враховуючи необхідність визначити шляхи та напрямки зближення сучасного договірного права України та європейського договірного права, про яку зазначає О.І. Зозуляк [14, с. 25].

Так, наприклад, вказується на наявність у законодавстві Бельгії, серед інших обмежень, вказівки на те, що корпоративний договір повинен укладатися «в інтересах компанії». Наприклад договір акціонерів компанії проголосувати за продаж майна компанії за ціною нижче ринкової вартості іншій компанії, що належить тільки відповідним акціонерам, які уклали договір, буде вважатися укладеним проти інтересів компанії [15, р. 119]. Іншим обмеженням є заборона передбачати у договорі обов'язок голосувати згідно з інструкціями компанії, її дочірніх компаній або будь-якого органу компанії. А також обов'язок просто голосувати за всі пропозиції компанії або її органів [15, р. 120]. Наведене може бути використано для вдосконалення положень ч. 4 ст. 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» та ч. 4 ст. 29 Закону України «Про акціонерні товариства», якими передбачено тільки нікчемність корпоративного договору, який встановлює обов'язок забезпечити голосування згідно з вказівками органів управління товариства.

Якщо вести мову про Велику Британію, то, незважаючи на відсутність подібних обмежень щодо змісту корпоративного договору у Companies Act 2006 року, судами також встановлено, що мажоритарний акціонер (або акціонери, які діють узгоджено через корпоративний договір) не можуть використовувати свої права голосу таким чином, щоб порушувати інтереси міноритарних акціонерів і самої компанії. Також, коли сама компанія стає стороною договору, вона не може позбавити себе повноважень, наданих їй законодавством [15, р. 122-123]. Приклад Великої Британії тут є особливо показовим, оскільки свідчить про універсальність вимог щодо неможливості використання корпоративного договору для завдання шкоди інтересам міноритаріїв та самої корпорації. Адже, навіть за відсутності відповідних законодавчих приписів, судова гілка влади самостійно вважає

за необхідне вказати на наявність відповідних обмежень.

Повністю вирішити проблему використання корпоративного договору для завдання шкоди правам та інтересам інших учасників/акціонерів корпорації та інтересам самої корпорації можна тільки через зміни до законодавства. Водночас, за відсутності таких змін, для ТОВ і ТДВ можна вирішити дану проблему через локальну корпоративну правотворчість, а саме внесення відповідних положень до статуту товариства, адже ч. 2 ст. 6 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», встановлює що учасники можуть мати обов'язки, встановлені законом та статутом товариства, а ч. 6 ст. 11 передбачає, що статут товариства може містити інші відомості, що не суперечать закону. Одночасно для АТ подібна можливість відсутня, адже хоча ч. 4 ст. 15 Закону України «Про акціонерні товариства» передбачає, що статут акціонерного товариства може містити й інші положення, що не суперечать законодавству, проте у ч. 1 ст. 33 вказується, що обов'язки акціонерів встановлюються виключно законом.

Висновки. Корпоративний договір, як основний прояв диспозитивності у корпоративному законодавстві України, має ряд переваг перед статутом товариства. Зокрема, в частині гнучкості, можливості швидкого адаптивного регулювання відповідно до унікальних обставин взаємодії учасників, а також встановлення оптимальних способів відповідальності сторін корпоративного договору.

Одночасно положення корпоративного договору, на який поширюються загальні положення ЦК України щодо свободи договору, обмежуються як імперативними положеннями корпоративного законодавства, так і нормами статуту, як основного локального корпоративного акту товариства. При цьому чинні положення законодавства допускають, зокрема що стосується переважного права учасників ТОВ і ТДВ, конфлікт положень статуту та корпоративного договору. У зв'язку з чим доцільно внести зміни до корпоративного законодавства в частині проведення чіткого розмежування можливих положень статуту та корпоративного договору.

Доцільними видаються зміни до корпоративного законодавства в частині: вдосконалення положення щодо нікчемності корпоративного договору, який передбачено обов'язок голосувати згідно з вказівками органів управління товариства в частині розширення кола суб'єктів на дочірні компанії товариства або будь-які органи товариства; заборони укладення корпоративного договору, положення якого спрямовані на завдання шкоди правам та інтересам інших учасників/акціонерів товариства та інтересам самого товариства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ніколенко М.О. Становлення правового регулювання корпоративних договорів в Україні. *Право та інновації*. 2019. № 2 (26). С. 41–47.
2. Дорошенко Л.М. Інститут корпоративного договору: компаративістський підхід. *Корпоративне право крізь призму судової практики: монографія / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої*. Харків: ЕКУС, 2021. С. 303–325.
3. Резнікова В., Дорошенко Л. Корпоративний договір як ефективний правовий засіб у механізмі корпоративного управління, його сутність і правова природа. *Право України*. 2022. № 4. С. 13–28.
4. Сіщук Л.В. Корпоративний договір у структурі механізму правового регулювання корпоративних відносин. *Корпоративне право крізь призму судової практики: монографія / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої*. Харків: ЕКУС, 2021. С. 325–347.
5. Сліпенчук Н.А. Новели дерегуляції підприємницької діяльності: практика застосування. *Корпоративне право України та країн Європейського Союзу: новели законодавства: збірник наукових праць за матеріалами XVI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ, 5-6 жовтня 2018 р. Івано-Франківськ, 2018. С. 149–153.*
6. Жорнокуй Ю.М. Предмет акціонерного договору в різних юрисдикціях. Сьомі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є.В. Васьковського: матеріали Міжнар. наук. практ. конф. м. Одеса, 26 травня 2017 р. Одеса: Астропринт, 2017. С. 104–108.
7. Бежевець А.М., Монаршук А.О. Корпоративний договір як механізм захисту інтересів учасників товариств. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 182–185. URL: http://lsey.org.ua/4_2021/45.pdf (дата звернення: 11.02.2023).
8. Бондарев Е.М. Дискусійні питання визначення предмету акціонерного договору. *Європейські перспективи*. 2020. № 1. С. 165–172.
9. Васильєва В.В. Корпоративний договір в світлі останніх змін до законодавства про ТОВ та ТДВ. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2020. Вип. 52. С. 104–110.
10. Ніколенко М.О. *Господарсько-правове регулювання корпоративних договорів*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2021. 212 с.
11. Калаур І.Р. Свобода договору як прояв диспозитивності в регулюванні корпоративних відносин. *Корпоративні правочини: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ, 27-28 вересня 2013 р. Івано-Франківськ, 2013. С. 52–57.*
12. Ніколенко М.О. *Господарсько-правове дослідження світових моделей корпоративних договорів. Держава та регіони*. 2019. № 3. С. 91–97.
13. Fisch, Jill E., *Stealth Governance: Shareholder Agreements and Private Ordering* (2022). *Washington University Law Review*, Vol. 99, p. 913, 2022, U of Penn, Inst for Law & Econ Research Paper No. 20-48, European Corporate Governance Institute – Law Working Paper No. 538/2020, URL: <https://ssrn.com/abstract=3667202> (дата звернення: 11.02.2023).
14. Зозуляк О.І. Підходи до розуміння договору як форми реалізації правосуб'єктності учасників цивільних правовідносин. *Приватне право і підприємництво*. 2023. № 22. С. 23–29.
15. Miliauskas, Paulius and Miliauskas, Paulius, *Shareholders' Agreement as a Tool to Mitigate Corporate Conflicts of Interests* (October 29, 2012). *International Journal of Private Law*, 2013, Vol. 6, No. 2, p. 109–131. ISSN 1753-6235. URL: <https://ssrn.com/abstract=2380629> (дата звернення: 11.02.2023).